

Ten Geleide: Ouderen, welzijn en zorg

Sjaak van der Geest & Els van Dongen

Omdat oud worden eerder een regel dan uitzondering lijkt te worden en omdat traditionele, collectieve ideeën over ouderdom hun macht beginnen te verliezen, is men hoogst onzeker over wat het betekent oud te worden. Oude verhalen en mythen en hedendaagse beelden voldoen niet om alle vragen die mensen over ouderdom en oud worden te beantwoorden. Hoe is het om oud te worden; moet men als oudere nog verantwoordelijkheid dragen; zijn we altijd ziek als we oud zijn; zijn we wijs als we ouder zijn; is ouderdom de winter van ons leven; is ouderdom een hoogtepunt; is ouderdom een last of is het een laatste uitdaging; wat is eigenlijk een 'goede oude dag'? Ouderdom is niet te vangen in generalisaties en eenduidigheid. De diversiteit van de bijdragen maakt de veelvoudigheid van betekenissen van en denken over ouderdom duidelijk.

Met dit themanummer over ouderen heeft de redactie twee bedoelingen. Zij wil laten zien wat een (culturele) antropologie van ouderen te bieden heeft en hoe zo'n antropologie aansluit bij en kan samenwerken met andere disciplines die zich bezighouden met ouderen. Een derde vraag en doelstelling komt in dit nummer meer impliciet aan bod: welke bijdrage kan de antropologie leveren aan de verbetering van de leef-situatie van ouderen en aan de zorg die zij ontvangen?

In een eerder artikel in dit tijdschrift heeft een van ons (Van der Geest 1996) de meerwaarde van een antropologie van ouderen in drie punten samengevat: haar kwalitatieve onderzoeksmethode, haar vergelijkend perspectief en haar open benadering. In een inleiding in de antropologie van ouderen (Holmes & Holmes 1995) en in een handboek voor antropologische methoden van onderzoek onder ouderen (Fry & Keith 1986) worden ongeveer die zelfde kenmerken genoemd.

Een kwalitatieve benadering, die bij antropologen bij voorkeur bestaat uit participerende observatie en uitgebreide en diepgaande gesprekken (in plaats van formeel gestructureerde interviews: vraag/antwoord, vraag/antwoord), is bij uitstek geschikt om dieper door te dringen in de denk- en gevoelswereld van ouderen en hun naaste familieleden en verzorgers. Zij helpt ook de (socioculturele) structuur van het web van betekenissen dat rond ouderdom is gewoven beter te begrijpen.

Mooie voorbeelden van kwalitatief onderzoek door niet-antropologen onder ouderen in Nederland zijn Duijnsteek (1993) en De Lange (1990, 1991). Duijnsteek beschrijft de ervaringen van verzorgers van dementerende ouderen en laat zich daarbij inspireren door het symbolisch transactionalisme. Dat houdt in dat zij een onderscheid maakt tussen de 'objectieve' situatie en de subjectieve betekenis die de betrokken actor eraan

verleent. Zij laat overtuigend zien hoe een 'objectief' gelijke situatie in het ene geval ondraaglijk is en in het andere geval dankbaar wordt aanvaard. De Lange heeft twee uitvoerige beschrijvingen gepubliceerd over het reilen en zeilen in verpleeg- en verzorgingshuizen voor dementerende ouderen, waarbij zij speciale aandacht wijdde aan de rol en betrokkenheid van familie en verzorgenden. Een theoretische reflectie ontbreekt, maar de beschrijving op zich is bijzonder waardevol en informatief, niet in de laatste plaats voor degenen die direct betrokken zijn bij de zorg voor ouderen.¹

In dit nummer vindt men eveneens uitstekende voorbeelden van kwalitatief ouderen onderzoek. Erick Vloeberghs verbleef op een Moluks eiland en, hoewel nog jong, leefde hij er als een oude man die de dag vult met voor zijn huis te zitten en lange gesprekken te voeren. In zijn bijdrage aan dit nummer doet hij verslag van zijn gesprekken, observaties en belevenissen en probeert daaruit te distilleren wat voor de mannen in het dorp ouderdom betekende en wat hun zorgen waren over zorg. Els van Dongen bracht maanden door tussen de bewoners en verzorgers op een afdeling van een psychiatrisch ziekenhuis en trachtte langs die weg inzicht te krijgen in de gedachten en gevoelens van beide partijen. In haar bijdrage beschrijft ze een intrigerend aspect van het leven op de afdeling, infantilisering, en verbindt daar een verrassende interpretatie aan. Dini Vos' betrokkenheid bij het leven op boerderijen in de Spaanse Pyreneeën moge blijken uit het feit dat zij door een ouder echtpaar bijna tot erfgenaam was aangewezen. Sjaak van der Geest keerde terug naar het dorp in Ghana waar hij twintig jaar geleden had gewoond en gewerkt. Vanaf de eerste dag was hij omringd door oude bekenden die hem van alles vertelden over de gebeurtenissen van de afgelopen jaren en die ook allerlei claims op hem legden. Deze wederzijdse vertrouwdheid bleek een uitstekende basis voor zijn onderzoek naar de buiten- en binnenkant van het ouder worden in een snel veranderende maatschappij.

De bijdragen van Meurs en Bruin zijn niet gebaseerd op participerende observatie maar op een andere vorm van kwalitatief onderzoek die in de antropologie veelvuldig wordt gebruikt, de casus-beschrijving. Cora Bruin onderzoekt de morele dilemma's rond euthanasie in geval van dementie. Die dilemma's, betoogt ze, bestaan op de eerste plaats bij de direct betrokkenen, mensen die aan dementie lijden en hun onmiddellijke omgeving. Tot nu toe is het euthanasiedebat echter haast uitsluitend gevoerd in de wereld van medici, juristen en ethici. In die zin is haar bijdrage ook een typisch antropologische: de problemen rond zelfdoding dienen terug geplaatst te worden in hun 'natuurlijke' context en *daar* dienen ook de oplossingen gezocht te worden.²

Het artikel van Patrick Meurs beschrijft aan de hand van een uitgebreide casus een dilemma dat vele oudere migranten ontmoeten: terugkeren of blijven? Tijdens gesprekken die plaatsvinden in het kader van psychotherapeutische sessies, wordt onder meer duidelijk hoe verschillend deze keus kan zijn voor mannen en vrouwen. In het door hem beschreven geval is een oude Marokkaanse man na zijn pensioen teruggekeerd naar Marokko terwijl zijn vrouw en kinderen hier zijn gebleven. De pijn van de scheiding wordt voor de achterblijvenden nog vergroot door een tweede huwelijk dat de man in Marokko sluit. Het artikel brengt op indringende wijze de complexe problematiek van het ouder worden voor migranten in beeld.

Het vergelijkend perspectief dat een antropologie van ouderen voorstaat, staat centraal in de bijdrage van Anke Niehof. Zij pleit voor interculturele vergelijking van aspecten van ouder worden en zorg voor ouderen, maar waarschuwt tegelijkertijd voor evolutionistisch denken. Juist in de sociaal-wetenschappelijke studie van zorg en welzijn van ouderen blijkt hoe misplaatst een evolutionistisch perspectief is. 'Onze' omgang met ouderen en ouderdom als meer geëvolueerd beschouwen dan 'gindse' zou inderdaad een primitieve denkwijze zijn. Modernisatie-theorieën voldoen niet. Niehof waarschuwt ook voor de dichotomie westers / niet-westers. Vergelijkingen tussen culturen tonen aan dat opvattingen over welbevinden, status en zorg van/voor ouderen veel te complex en 'vermengd' zijn voor zo'n – al weer primitieve – categorisering. Zij pleit voor vergelijkende studies op het niveau van het huishouden. De meerwaarde van een dergelijke vergelijking is dat ingesleten tradities in de waardering en behandeling van ouderen van hun vanzelfsprekendheid ontdaan worden doordat zij geconfronteerd worden met alternatieven uit andere culturen. Veranderingen worden denkbaar dus ook mogelijk.

Het vergelijkend perspectief is in alle antropologische bijdragen in dit nummer aanwezig. Vloeberghs toetst het begrip succesvol ouder worden in een Molukse context. Van der Geest vergelijkt Ghanese en Europese concepties van oud worden. Van Dongen bespreekt concepten als 'vuil', 'lichaam' en 'infantilisering' in het psychiatrische ziekenhuis door deze te relateren aan studies van elders. En Vos vergelijkt het strategisch inzetten van materiële machtsbronnen door ouderen in Spanje met praktijken in andere maatschappijen. Het vergelijkend perspectief was ook de grootste charme van het onderzoek dat drie Aziatische antropologen deden onder ouderen in Nederland.³

In een ongepubliceerde doctoraal scriptie (Bohl 1986: 89-90) wijst de auteur op enkele interessante praktische voordelen van een vergelijkend perspectief (cf. Eissendorfer 1981). Landen zonder formeel ouderenbeleid (in grote meerderheid arme landen) kunnen profiteren van de ontwikkelingen (lees: fouten) in landen waar zulk een beleid wel bestaat. En omgekeerd kunnen de laatstgenoemde landen ideeën opdoen in armere landen waar de zorg voor ouderen hoofdzakelijk een familieaangelegenheid is. Enigszins wrang merkt de auteur vervolgens op dat de armoede deze landen behoed heeft voor enkele ontwikkelingen die niet altijd in het belang van de ouderen zijn. Men kan daarbij denken aan minder wenselijke institutionele oplossingen en excessieve verlenging van het leven.

De derde meerwaarde van een antropologie van ouderen is dat zij door haar openheid van benadering op het spoor kan komen van belangrijke nieuwe vragen en thema's in het leven van ouderen. Een gangbare opvatting is dat ouder worden gepaard gaat met verlies: van dierbaren, van zelfstandigheid, van lichaamsfuncties, ja zelfs van gedachten en herinneringen als het om demente bejaarden gaat. Ouderen verliezen veel, maar wat ze niet verliezen is hun eigen persoonlijkheid, hun humor, hun ervaring, hun venijn, chagrijn, vrolijkheid en (ja zelfs) verlangen. Hoe tegenstrijdig gevoelens in de ouderdom kunnen zijn, vertelt een vrouw aan Els van Dongen: "Van boven ben ik achttien, maar van onderen 64."

Via de auteurs hoort men dat oud worden ook is: vertroeteld en verzorgd worden en daarvan (mogen) genieten. Uit verschillende bijdragen wordt duidelijk hoe belangrijk

zorg voor ouderen is. Die zorg vormt 'een warm bad', een vanzelfsprekendheid, niet alleen in de ogen van de ouderen zelf, maar ook in die van de verzorgers. Als die zorg goed is dan zegt de oudere mens: "Ik ben verouderd. Maar och, je kan altijd genieten, hè. Genieten is geweldig! Ja, wat is 't leven mooi, hè. Erg mooi vind ik. Ik zou best nog lang willen leven. Ik geniet van iedere dag" (Van Delft 1993). Niet alle ouderen zeggen dat. De keerzijde is dat veel ouderen, zowel in westerse als niet-westerse landen, helemaal niet genieten van hun oude dag. Armoede, eenzaamheid, ziekte, lijden en zelfs geweld komen regelmatig voor. Whittaker (1995) laat bijvoorbeeld zien dat tengevolge van spanningen die langdurige zorg voor ouderen met zich mee brengt, familieleden zich schuldig maken aan geweld. Het zijn vooral kwetsbare, afhankelijke oudere vrouwen die hieronder hebben te lijden.

Zoals gezegd, de tweede doelstelling van dit themanummer is voorbeelden te geven van interdisciplinaire samenwerking in de studie van ouderen. In de bijdrage van Anke Niehof wordt een dergelijke samenwerking uitdrukkelijk bepleit als zij voorstelt de schotten tussen antropologie en sociologie te verwijderen. Zij verwijst daarbij naar het pluriformer worden van culturen, maar de belangrijkste reden is natuurlijk dat sociale verhoudingen onbegrijpelijk blijven als ze losgekoppeld worden van cultuur en omgekeerd culturele verschijnselen niet geïsoleerd kunnen worden van hun sociale context. Een zelfde pleidooi kan ook gehouden worden ten aanzien van de relatie tussen psychologie en de twee bovengenoemde wetenschapstradities. De studie van zelf-perceptie, welbevinden en zingeving is steriel als deze thema's niet ingebed worden in hun sociale en culturele (en historische!) context. De bijdrage van Westerhof en Dittmann-Kohli over zingeving in Nederland en Zaïre is een duidelijk voorbeeld van deze tendens. Omgekeerd kan ook verwezen worden naar de groeiende belangstelling van antropologen en sociologen voor persoonlijkheid, zelfbeeld, zingeving en emotie.

Vijf bijdragen in dit nummer demonstreren deze groei naar interdisciplinariteit. Het artikel van Patrick Meurs doet dit vanuit de psychotherapie en dat van Cora Bruin vanuit de (medische) ethiek. Voor beide artikelen geldt dat één inbedding van het besproken probleem in de sociaal-culturele context noodzakelijk is om 'verder te komen'.

Dorly Deeg en Arjan Braam doen in hun bijdrage verslag van een grootschalig enquête-onderzoek onder Nederlandse ouderen. Het thema is 'kwaliteit van leven': wat vinden ouderen het belangrijkste voor hun welbevinden (gezondheid en een goed huwelijk blijken de twee toppers) en wat gebeurt er met hen als zij een of meer van die belangrijke voorwaarden voor 'geluk' moeten missen? De auteurs benadrukken dat voor een serieuze interpretatie van de data kwalitatief vervolgonderzoek nodig is.

Ook de bijdrage van Gerben Westerhof en Freya Dittmann-Kohli over verschillen in zingeving tussen jong en oud in Nederland en Zaïre is een impliciete uitnodiging voor aanvullend antropologisch onderzoek. Met behulp van een 'zinaanvullijst' stoten zij op enkele opvallende verschillen in thema's waar ouderen in Nederland en Zaïre meer geïnteresseerd zijn. Zo blijken Zaïrese ouderen veel meer associaties te leggen met familie en werk terwijl Nederlandse ouderen de zinnen voltooien in de richting van hun eigen persoon en vrije tijd. Deze zeer algemene tendenzen 'schreeuwen' om een nadere toelichting vanuit de Nederlandse en Zaïrese cultuur. Wat betekenen begrippen als 'familie', 'werk' en 'vrije tijd' in de ene en in de andere cultuur? Maken we niet de

fout zeer verschillende ervaringen als gelijk of vergelijkbaar te beschouwen, omdat ze – in vertaling – dezelfde naam dragen?

In de bijdrage van Gert Leene over een Haarlems hofje komen sociologische, historische en stedenbouwkundige visies bij elkaar en staat de antropoloog te trappelen om zijn stem aan het koor toe te voegen. Leene beschrijft hoe de functie van het hofje zich door de tijd gewijzigd heeft en nu een 'thuis' biedt aan ouderen die een evenwicht zoeken tussen zelfredzaamheid en beschutting in een "als onherbergzaam ervaren macro-wereld". Leene zelf heeft zijn enigszins abstracte betoog concreter gemaakt met een uitgebreide casus van een bewoonster waarin de betekenis van het hofje als oplossing voor deze ambivalentie tot leven komt.

Het themanummer vormt een antwoord op enkele van de vele vragen die rond ouderdom zijn te stellen. Maar het laat ook vele vragen onbeantwoord en roept zelfs nieuwe op. Het is de wens van de redactie van *Medische Antropologie* dat dit themanummer de mogelijke bijdrage van de antropologie aan de gerontologie laat zien en binnen de kring van antropologen de aandacht vestigt op ouderen als een boeiend en belangrijk onderzoeksterrein. Tevens hoopt zij dat deze collectie artikelen het begin mag zijn van een groeiende samenwerking tussen sociale, culturele en psychogerontologie.

Dit nummer bevat verder nog een bijdrage van Anita Hardon over het thema van het volgende symposium dat op 12 december 1997 gehouden zal worden en zal gaan over 'Reproductieve gezondheid en cultuur' (zie ook de rubriek Berichten waar men een 'call for papers' aantreft). Zoals gebruikelijk sluit dit nummer met een groot aantal boekbesprekingen en signalementen. Daarin zijn bijzonder veel publicaties – ook enkele van oudere datum – over het thema 'ouderen' opgenomen.

Noten

1. Van het werk van De Lange en Duijnsteek zijn in dit nummer recensies opgenomen.
2. In het vorige nummer van *Medische Antropologie* pleit Anton Blok (1996) eveneens voor een teruggave van het vrijwillig sterven aan de stervenden zelf.
3. Over dit project is inmiddels veel geschreven, zie onder meer Chatterji 1991, Chowdhury 1993, Pradhan 1991, Van der Veen 1991, 1995.

Literatuur

Blok, A.

1996 Terug naar de *ars moriendi*. *Medische Antropologie* 8 (2): 251-77.

Bohl, A.

1986 Ouderen in de Derde Wereld: Een antropologische terreinverkenning. Doctoraal scriptie Sociale Antropologie, Katholieke Universiteit Nijmegen.

- Chatterji, R.
 1991 The ward. *In: The welfare state from the outside: Ageing, social structure and professional care in the Netherlands*. Report IDPAD, Delhi / The Hague, pp. 423-45.
- Chowdhury, S.D.
 1991 A sociological study of institutionalised ageing. Ph.D. thesis, University of Delhi.
- Delft, I. van
 1993 *We komen niet meer waar we geweest zijn: Demente bejaarden aan het woord*. Baarn: Anthos.
- Duijnste, M.
 1993 *De belasting van familieleden van dementerenden*. Nijkerk: Intro.
- Eissendorfer, C.
 1981 Foreword. *In: P.T. Amoss & S. Harrell (eds.), Other ways of growing old: Anthropological perspectives*. Stanford: Stanford University Press.
- Fry, C.L. & J. Keith (eds.)
 1986 *New methods for old-age research. Strategies for studying diversity*. South Hadley, Mass.: Bergin & Garvey.
- Geest, S. van der
 1996 Ouderen en welzijn: Antropologische vragen en opmerkingen. *Medische Antropologie* 8 (1): 185-96.
- Lange, J. de
 1990 *Vergeten in het verpleeghuis. Dementerende ouderen, hun verzorgenden en familieleden*. Utrecht: Nederlands Centrum Geestelijke Volksgezondheid.
 1991 *Verward in het verzorgingshuis. De zorg voor dementerende en depressieve ouderen*. Utrecht: Nederlands Centrum Geestelijke Volksgezondheid.
- Pradhan, R.
 1991 Family, inheritance and care of the elderly. Contractual relations and the axiom of kinship amity. *In: The welfare state from the outside: Ageing, social structure and professional care in the Netherlands*. Report IDPAD, Delhi / The Hague, pp. 180-223.
- Rhoads Holmes, E. & L.D. Holmes
 1995 *Other cultures, elder years* (second edition). Thousand Oaks, etc.: Sage.
- Veen, K.W. van der
 1991 Who cares and why? *In: The welfare state from the outside: Ageing, social structure and professional care in the Netherlands*. Report IDPAD, Delhi / The Hague, pp. 9-89.
 1995 Zelfbeschikking in afhankelijkheid? De ambiguïteit van ouderenzorg in Nederland. *In: S. van der Geest (red.) Ambivalentie / ambiguïteit: Antropologische notities*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 57-65.
- Whittaker, T.
 1995 Gender and elder abuse, *In: Arber, S. & J. Ginn (eds.), Connecting gender and ageing. A sociological approach*. Buckingham / Philadelphia: Open University Press, pp. 144-58.